AANWINST

HET THEESERVIES VAN MAURITS VAN AERDEN EN
CONSTANTIA HELENA TEN DAMME

Chinese pottenbakkers slaagden er in de 18^e eeuw steeds beter in tegemoet te komen aan de wensen van hun Europese klanten. Vormen werden al sinds de jaren '30 van de 17^e eeuw naar Europees voorbeeld gemaakt, aanvankelijk als hoge uitzondering, een eeuw later op grote schaal. Decors werden vanaf circa 1700 regelmatig overgenomen van prenten en tekeningen die Europese handelaren naar China hadden meegebracht. Het werken naar Europese voorbeelden kreeg een belangrijke impuls toen een groot deel van het porselein vanaf het tweede kwart van de 18^e eeuw in emailkleuren werd beschilderd. Dit hoefde niet te gebeuren bij de ovens die in Jingdezhen stonden, in het binnenland van China, maar kon net zo goed in Kanton, de havenplaats waar alle belangrijke Europese handelsnaties handel dreven met de Chinese kooplieden. De emailkleuren worden op het geglazuurde en op hoge temperatuur gebakken porselein aangebracht en vervolgens 'vastgebakken' op een lagere temperatuur. Het grote voordeel was natuurlijk dat de specifieke wensen van de Europeanen veel gemakkelijker konden worden overgebracht als de voorwerpen onder hun eigen ogen beschilderd werden. Een voorbeeld van een volledig Westers object, of liever gezegd een samenhangende groep van objecten met Europese vormen en decors, is het theeservies. Thee werd van oudsher in China uit kommen gedronken en de vorm van een theekop voor de Europese markt verschildte daar niet zoveel van, maar de oorkommen voor koffie, theepotten, suikerkommen, theebussen, melkkannen, spoelkommen, schoteltjes voor onder de kopjes, lepelschaaltjes en onderschotels voor de theepot hadden een geheel Europese vorm. Het fenomeen alle onderdelen als eenheid vorm te geven en te decoreren was eveneens een Europees idee. Het theedrinken was in Europa aan het eind van de 17^e eeuw in de mode gekomen. Aanvankelijk was thee kostbaar en werd het uitsluitend in de bovenste lagen van de maatschappij gedronken, maar in de 18^e eeuw verspreidde het zich snel over een grotere groep liefhebbers. De prijs van de thee daalde doordat handelscompagnieën erin slaagden steeds grotere hoeveelheden in te voeren. Engeland speelde een voortrekkersrol. Thee was geschikt voor alle momenten van de dag, maar werd in principe gedronken na het diner dat in die tijd van ongeveer twee tot vijf in de middag duurde. De mannen trokken zich terug en deden zich tegoed aan alcohol en tabak, de vrouwen dronken thee. Het theeservies en de overige voorwerpen die bij het theedrinken werden gebruikt, behoorden dus tot het domein van de vrouw des huizes.¹

Serviezen waarvan de onderdelen een stilistische eenheid vormen, ontstonden – allereerst in zilver – eveneens aan het eind van de 17^e eeuw, in Frankrijk aan het hof van Lodewijk XIV. De eerste theeserviezen van Chinees porselein werden gemaakt vanaf ca. 1720. In Meissen-porselein zijn iets vroegere exemplaren bekend. De VOC voerde Chinese theeserviezen in vanaf 1729, het moment dat ze zelf in Kanton porselein begon in te kopen.

Afbeelding 1 (boven)
Theeservies van
Constantia Helena ten
Damme en Maurits van
Aerden, China, ca. 1740,
schenking uit de nala-
tenschap van de heer
N.H. Swellengrebel,
Rijksmuseum, AK-RAK-
2005-1

De samenstelling veranderde nog enigszins tot circa 1745 waarna het theeservies de gehele 18^e eeuw vrijwel ongewijzigd in de mode bleef.²

Onlangs ontving het Rijksmuseum een bijzonder fraai Chinees theeservies ten geschenke. Het bestaat uit thee- en koffiekoppen met onderschotels, een theepot, een theebus, een melkkan, een suikerkom, een spoelkom, koekjes-schaal, lepelschaaltje en zeskantige onderschotel voor de theepot (afb. 1, 2, 3, 4). Alle onderdelen zijn versierd met een gekroond dubbel spiegelmono-gram in geel, groen, roze, blauw email en goud; een brede en zeer zorgvuldig geschilderde rand met druivenranken en bloemtakken tooit de randen. Op grond van de vormen en het schilderwerk is het servies te dateren rond 1740. De initialen in de ovals zijn met enige moeite herkend als CHTD en MVA en dankzij een aanwijzing van de schenkster kon dit in verband worden gebracht met Constantia Helena ten Damme (1694-1772) en Maurits van Aerden (1694-1746) (afb. 5).³ Maurits van Aerden was lid van de Raad van Indië, het hoogste bestuursorgaan van de VOC in Azië en voorzitter van het college van schepenen in Batavia.⁴ Constantia Helena ten Damme stamde uit een belangrijke Zuid-Afrikaanse familie; haar vader was opperchirurgijn van de VOC en vanaf 1708 een welgestelde grondbezitter, 'boer' volgens de plaatselijke benaming.⁵ Twee van haar zusters waren getrouwd met leden van de familie Swellengrebel. Deze Swellengrebels zijn niet alleen van belang

Afbeelding 2 (links)
Theepot uit hetzelfde
servies

Afbeelding 3
Theebus uit hetzelfde
servies

vanwege de hoge functies die zij binnen de VOC vervulden, maar ook omdat Hendrik Swellengrebel (1700-1760, gouverneur van de Kaap van 1739 tot 1750) de enige Nederlander is van wie zowel het Chinese tafelservies met zijn familiewapen als de rekening bewaard is gebleven.⁶ Het servies is nog steeds grotendeels in bezit van zijn nazaten, slechts enkele onderdelen zijn verspreid geraakt, waaronder een zoutvat dat zich nu in de collectie van het Rijksmuseum bevindt (afb. 6). Constantia en Maurits beschikten via hun connecties in de Swellengrebel familie over uitstekende contacten om zelf hun eigen servies met monogrammen in China te bestellen. Zij trouwden in 1716 aan de Kaap, waarna zij naar Batavia vertrokken. Hier woonden zij met elf lijfeigenen aan de chique Tijgergracht. Een indruk van de vooraanstaande plaats die zij in de Bataviase samenleving innamen, biedt de beschrijving van Maurits' begrafenisstoet: een bataljon grenadiers, het paard van de overledene, twee trompetters, personen die Van Aerdens degen, sporen, helm, handschoenen en wapenschild droegen, acht aansprekers, het lijk in een koets met zes paarden, zes slippendragers, de familieleden, gevolgd door een lange stoet van bekenden.⁷

Gezien het jaar van hun huwelijk, is de kans groot dat het servies besteld is om hun 25-jarige huwelijk in 1741 luister bij te zetten. Dergelijke belangrijke aankopen werden vaker gedaan bij zo'n gelegenheid en een servies met monogrammen is intiemer, meer op de eigenaren persoonlijk gericht dan een servies met de familiewapens, dat een sterkere representatieve uitstraling heeft.

Na het overlijden van Maurits keerde Constantia aanvankelijk terug naar de Kaap en vestigde zich uiteindelijk in Utrecht.⁸ Zij woonde als zeer bemiddelde en kinderloze weduwe aan de oostzijde van de Nieuwegracht. Bij de boedelscheiding na haar overlijden in 1772 waren de erfgenamen, verschillende neven en nichten Swellengrebel, bij de notaris aanwezig.⁹ Via Johannes Willem (1728-1798) is het zes generaties binnen de familie Swellengrebel vererfd voor het aan het museum werd geschonken.

Afbeelding 4 (links)
Lepelschaaltje uit
hetzelfde servies

Afbeelding 5
Maurits van Aerden
door Mattheus
Verheyden, olieverf op
doek, 84,5 x 65,5 cm,
Hofje van Aerden,
Leerdam. Foto Icono-
grafisch Bureau/RKD,
Den Haag

Het gegeven dat het servies een particuliere bestelling van een zeer gegoede familie in Batavia was, verwant aan de Swellengrebel's die wapenporselein in China bestelden, verleent het extra betekenis. Voor een goed begrip is het van belang te beseffen dat een welgestelde familie meestal niet één servies bezat, maar een heel aantal, vaak veel meer dan door een praktisch onderscheid tussen dagelijks en zondags serviesgoed te verklaren is. Deze overdaad begon al met de onwaarschijnlijk grote hoeveelheden theegoed – losse voorwerpen dus, zonder de samenhang die typerend is voor een servies – die in 18^e-eeuwse boedelbeschrijvingen valt op te merken. Een willekeurig gekozen voorbeeld van zo'n boedelbeschrijving kan dat illustreren. Mr. Pieter Ghijs (1678-1759), die vele functies in het bestuur van Leiden vervulde – zo was hij elf keer burgemeester – woonde van 1714 tot aan zijn dood op Rapenburg 67 in deze stad. De beschrijving van zijn bezit die na zijn dood werd gemaakt, is een van de zeer vele uit die tijd met een ruim assortiment Chinees porselein.¹⁰ Tellingen van het theegoed in alle vertrekken maakt duidelijk wat 'een ruim assortiment' precies betekent. Ghijs had 45 trekpotten, 28 spoelkommen, 11 suikerbakken, 45 chocoladekoppen, 8 melkkannen, 515 koppen en 529 schoteltjes in huis. Dit zijn reusachtige aantallen. Het meeste stond weggeborgen in kasten, het porselein dat op verschillende plekken 'op het kabinet' of 'voor de schoorsteen' stond is niet meegeteld omdat dit evident een andere functie had dan om thee uit te drinken. Niets van dit al wordt als een servies omschreven; waarschijnlijk was Ghijs net te oud (tegen de vijftig) toen deze nieuwe mode zich aandiende. In boedelbeschrijvingen uit de tweede helft van de 18^e eeuw worden wel serviezen vermeld en duidelijk blijkt dat voor wie welgesteld en modebewust was, een enkel servies slechts zelden volstond. De Haagse griffier en China-liefhebber Jean Theodore Royer (1737-1807) had in de meest representatieve vertrekken van zijn huis een grote hoeveelheid theegoed waaronder verschillende theeserviezen.¹¹ In de grote voorkamer bevond zich een 'Oost-Indisch' theeservies en een blad met allerhande theegoed. Het eerste is op 8 gulden geschat, het tweede op 1.10; een (modern) servies met onderlinge samenhang werd blijkbaar hoger

Afbeelding 6 (links)
Zoutvat uit het
tafelservies van Hendrik
Swellengrebel, China,
ca. 1750, h. 9 cm,
Rijksmuseum Amster-
dam, AK-RBK-1971-13

Afbeelding 7
Jean-Étienne Liotard,
theeservies, olie op
doek, 38 x 51 cm, over-
genomen uit R. Loche
en M. Roethlisberger,
L'opera completa di
Liotard, Milaan, 1978

gewaardeerd dan een samengeraapt groepje. In de gele zaal stond op een van de twee theetafels een Engels theeservies, terwijl in het kabinetje dat direct aan de zaal grensde, een 'rood Oost-Indisch' theeservies stond, een blauw Oost-Indisch theeservies, een tweede Oost-Indisch theeservies (zonder nadere specificaties) en twee 'Saxische' theeserviezen. Daarnaast worden in de boedel in dit zelfde kabinetje nog verschillende sets theegoed genoemd. Een theeservies kon in de tweede helft van de 18^e eeuw naast een praktische functie ook een decoratieve functie vervullen in het interieur. Aan het begin van de eeuw was het mode geweest grote hoeveelheden porselein in het interieur op te stellen. Aan het eind van de eeuw was de smaak veel terughoudender, maar een theeservies op een verlakt blad, soms op een theetafel, werd gezien als een passend element in het over het algemeen sobere interieur. Uit de gegevens uit de boedel van Royer bleek al dat enkele serviezen uitgesteld stonden in representatieve vertrekken. De Zwitserse kunstenaar Jean-Étienne Liotard (1702-1789) koos een theeservies zelfs als onderwerp voor een stilleven, een andere aanwijzing dat zo'n servies inderdaad niet alleen werd beschouwd als een fraai en functioneel product, maar als een visueel opmerkelijk en aantrekkelijk element in het interieur (afb. 7). De spoelkom en de suikerkom – met suikertang – zijn hier in gebruik te zien. Opvallend is hoe de zware zilveren lepels eigenlijk niet geschikt zijn voor de lichte kopjes en schoteltjes en dus beter thuis horen op het speciaal daarvoor gemaakte zeskantige lepelbakje.

Theeserviezen waren aan mode onderhevig, waarschijnlijk biedt dit een andere verklaring voor het grote aantal serviezen dat zich in één boedel kon bevinden: na een aantal jaren was een servies niet meer geheel bij de tijd en ontstond er behoefte aan iets nieuws. Hoe modebewust men op het gebied van serviezen kon zijn, wordt fraai beschreven door Jane Austen in haar roman *Northanger Abbey*. De hoofdpersoon Catherine Morland bezoekt het statige huis Northanger Abbey van generaal Tilney. Zij bewondert het huis, de tuin en het interieur en prijst in het bijzonder het ontbijtservies. De generaal merkt echter op dat dit 'quite an old set [was], purchased two years ago.

(...) he had seen some beautiful specimens when last in town and, had he not been perfectly without vanity of that kind, might have been tempted to order a new set'.¹² Weliswaar gaat het hier om een Engels ontbijtservies, maar de houding te opzichte van ander serviesgoed zal niet fundamenteel anders zijn geweest.

Maurits van Aerden en Constantia ten Damme kochten in 1741 een servies van de beste kwaliteit en naar de nieuwste mode. Het stelde hen niet alleen in staat geriefelijk thee te drinken, het was tegelijk ook een gedenkteken voor hun 25-jarige huwelijk, en een belangrijk decoratief element voor hun interieur.

Noten

1. R. Emmerson, *British teapots and tea drinking 1700-1850; illustrated from the Twining Teapot Gallery, Norwich Castle*, Londen, 1992.
2. C.S. Woodward, *Oriental ceramics at the Cape of Good Hope 1652-1795; an account of the porcelain trade of the Dutch East India Company with particular reference to ceramics with the VOC monogram*, Cape Town / Rotterdam, 1974, pp. 96-97, C.J.A. Jörg, *Porcelain and the Dutch China trade*, Den Haag, 1982, p. 188.
3. Met dank aan de heer M.D. Haga Amsterdam en de heer E. Munnig Schmidt, Loenen aan de Vecht voor de ontcijfering van de monogrammen.
4. Nationaal Archief Den Haag, tweede afdeling, collectie 203, Copes van Cattenburch, Van Mierop en anderen 1627-1931 (aanvraagnummer 2.21.039), nr. 106. Met bijzondere dank aan de heer H.A.M. Swellengrebel die mij op deze collectie heeft gewezen en veel informatie over de familie heeft aangedragen.
5. C.C. de Villiers, *Geslachtsregisters van die ou Kaapse families*, Geheel omgewerkte uitgave hersien en aangevul deur C. Pama, Kaapstad/Amsterdam, 1966, 2dln.; W.J. de Kock e.a., *Suid-Afrikaanse giografiese woordenboek*, Kaapstad, 1968-1981, 4 dln., J. Hoge, *Bydraes tot die genealogie van ou Afrikaanse families*, Amsterdam, 1958.
6. Woodward, *Op.cit.* (noot 2), p. 118.
7. Collectie Copes van Cattenburch (zie noot 4), nr. 113.
8. Familieleden in Nederland schrijven haar in de Kaap een brief, gedateerd 6 juni 1752, M.L. Barend-van Haeften, *Op reis met de VOC; de openhartige dagboeken van de zusters Lammens en Swellengrebel* (Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging XCV), Zutphen, 1996, p. 30. Op 12 juni 1761 brengt Constantia een bezoek aan de notaris in Utrecht en geeft aan in die stad te wonen, collectie Copes van Cattenburch (zie noot 4), nr. 106.
9. Collectie Copes van Cattenburch (zie noot 4), nr. 108, 13 april 1772. De waarde van de totale boedel bedroeg fl. 431.089,-. Het stuk bevat ook een lijst van verkochte goederen, waaronder veel porselein, maar niet dit servies.
10. Th. H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg; geschiedenis van een Leidse gracht*, Leiden, 1986-1992, deel Via, pp. 577-589.
11. J. van Campen, *De Haagse jurist Jean Theodore Royer (1737-1807) en zijn verzameling Chinese voorwerpen*, Hilversum, 2000, pp. 229-243.
12. Jane Austen, *Northanger Abbey* (Penguin Popular Classics), Londen, 1994, p. 159 (eerste druk postuum 1818).